

koji u normalnim ekonomskim prilikama ne bi mogli koegzistirati na političkoj sceni nijedne države u trenucima ekonomskoga nazadovanja postaju etablirani politički faktor. Praveći analogiju s prošlosti, na kraju poglavlja King zaključuje da je događajima poput Francuske revolucije, antisemitizmu u Njemačkoj te usponu fašizma i komunizma pridonijela loša ekonomska situacija i propadanje moralnih vrijednosti nacija.

Završno poglavlje, „Izbjegavanje distopije” (str. 231–263), donosi preporuke za buduće kreiranje ekonomskih politika. Uvjerenja da tržišta kapitala mogu osigurati neprestani rast, neracionalna zaduživanja i nevoljkost shvaćanja aktualnih problema vode u ekonomsko poniranje. Strukturne promjene poput mijenjanja monetarnoga obrasca, kontroliranja poslovanja banaka, fluktuacije radne snage, efikasnijega nošenja s dugovima te stvaranja fiskalnoga kluba koji poštuje fiskalnu suverenost, ali zajedničkim djelovanjem pomaže u trenucima krize, mogu zaustaviti ekonomsko urušavanje i vratiti nužno potrebno povjerenje – i među ljudima i u rad institucija.

Knjiga nudi brojne teme za razmišljanje. Pored pitanja koja obrađuje obiluje pregledom ekonomske povijesti, čije je nepoznavanje pridonijelo da posljednja financijska kriza bude teža od očekivanog. Uspješno koristeći povijesne primjere, autor – neosporni autoritet na području financija – jednostavnim jezikom objašnjava uzroke financijskih kriza te nudi odgovarajuća rješenja. Gubitak povjerenja, poruka koja se provlači analiziranim poglavljima, dovodi do začaranoga kruga ekonomske stagnacije koja čini nemogućom uspostavu stabilizacijskih makroekonomskih politika. Knjiga je namijenjena ekonomistima, političarima, politolozima i povjesničarima, ali i širem čitateljstvu koje zanima povijesna analiza financijskih kriza.

Nikola Perković

Zsófia Lóránd, *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji* (Zagreb: Fraktura, 2020), 403 str.

Izdavačka kuća Fraktura objavila je u veljači 2020. znanstvenu knjigu *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji* mađarske povjesničarke Zsófiye Lóránd (izvornik: *The Feminist Challenge to the Socialist State in Yugoslavia*, Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, 2018., preveo Srđan Dvornik). Autorica se bavi intelektualnom poviješću feminizma u istočnoj srednjoj Europi socijalističkoga razdoblja; doktorirala je na Srednjoeuropskom sveučili-

štu (CEU) u Budimpešti, a nakon Europskoga sveučilišnog instituta u Firenci (EUI) i Sveučilišta u Göttingenu trenutačno radi na Sveučilištu Cambridge (Marie Curie Fellow). Premda se iz današnje perspektive može činiti da se studija bavi još jednim u nizu proplamsaja normativnoga optimizma u Jugoslaviji, važno je naglasiti da je autorica ocrtala ključne koordinate ženskoga neslaganja s državom u dvama posljednjim desetljećima socijalističke Jugoslavije.

Periodizaciju tih kritičkih nastojanja i intelektualnih izazova Lóránd pručava u trima fazama: 1. sedamdesete godine XX. stoljeća kao razdoblje uključivanja feminističkih ideja u akademski diskurs i njihove rastuće vidljivosti u javnom prostoru; 2. sredina osamdesetih kao razdoblje „drugoga vala” novoga feminizma u Jugoslaviji, odnosno svojevrsni okret prema aktivizmu te isključivo ženskim grupama; 3. prijelaz u devedesete godine XX. stoljeća, kada se demokratski i diskursi civilnoga društva ogledaju u zahtjevima za političku aktivnost žena, aktivizam protiv nasilja i antiratni aktivizam. Teorijsko-metodološki okvir oslanja se prvenstveno na pristupe iz intelektualne povijesti, a studiju osim analize arhivske građe i objavljenih izvora upotpunjuju glasovi samih sudionica s kojima je Lóránd razgovarala tri ili četiri desetljeća nakon događaja koje analizira.

Uz „Uvod” i „Zaključak”, knjiga se sastoji od četiriju poglavlja. U skladu s načinima na koje je feministička kritika bila izražavana i medijima preko kojih se nametala raznovrsnim autoritetima, autorica započinje izdavanjem akademske sfere feminističkoga djelovanja, istražuje umjetnost i književnost, zatim popularne masovne medije te aktivizam. U „Uvodu” (str. 11–41) raspravlja se prostor za argumentaciju od teorijskih zamki i proturječja da bi kritičke impulse novoga jugoslavenskog feminizma od ranih 1970-ih prikazala izvan binarnih opozicija (npr. da izbjegne manihejsku nonšalantnost s hladnoratovskim pojmovima poput tzv. Istoka i tzv. Zapada ili „prvoga” i „drugoga svijeta”, premda „iznimnost” Jugoslavije zaslužuje barem jednaku dozu skeptičnosti). Djelovanje mladih, urbanih i obrazovanih intelektualki koje su postale feministkinje i koje su, čitajući zapadnu literaturu i putujući Europom i Amerikom, kritički preispitivale neispunjena obećanja socijalističke Jugoslavije o ravnopravnosti žena, Lóránd promatra unutar širokoga prostora neslaganja (engl. *dissent*) u istočnoj srednjoj Europi. Djelovale su protiv sustava unutar sustava, a državu nisu sasvim odbacivale, nego su inzistirale na njezinu uključivanju u dijalog (što je i ključna razlika spram disidentskoga djelovanja, engl. *dissidence*). Upravo je u kompleksnosti toga odnosa sadržana inovativnost i subverzivnost ovoga fenomena. Ambivalentan je bio i odnos prema funkcionarkama u državnoj/partijskoj ženskoj organizaciji – Konfederaciji za društvenu aktivnost žena, nasljednici „samoukinute” Antifašističke fronte žena – koje su feminizam prokazivale neautentičnim zapadnim utje-

cajem, ipak povremeno propuštajući feministkinje na svoje konferencije i u uređivanje te objavljivanje svojega časopisa *Žena*.

Prvo poglavlje naslovljeno je „Ni klasa ni priroda’ – povratak/zaokret k feminizmu u društvenim i humanističkim znanostima” (str. 43–105), a bavi se ključnim pitanjem koje su feministkinje 1970-ih počele postavljati: je li *zasta* – kao što prevladavajući državni diskurs propovijeda – „žensko pitanje” riješeno? I treba li i dalje biti supsumirano pod klasno pitanje i pitanje „općeljudske emancipacije”? Uočenu diskrepanciju sa stvarnim stanjem ponajprije su počele uobličavati u dosluhu s (akademskim) tekstovima koji su na drugom valu feminizma pisani izvan Jugoslavije (prvenstveno anglo-američkim i francuskim), a vlastitim zalaganjem ubrzo i unutar nje. Prostor akademskoga djelovanja bio je isprva najpogodniji za propitivanje validnosti društvenih konsenzusa u vezi s položajem ženske polovice stanovništva. Institucionalizacija feminističkih nastojanja – primjerice na Zagrebačkom sveučilištu kao skupina *Žena i društvo* i u beogradskom Studentskom kulturnom centru (SKC-u) te na sveučilištu, gdje će se skupina istoimena zagrebačkoj formirati nešto kasnije – ostvarena je na akademskoj margini (zagrebačka je skupina bila sekcija Sociološkoga društva Hrvatske). Znamenita konferencija *Drug-ća žena*, prva međunarodna feministička konferencija u Jugoslaviji, konsolidirala je 1978. feministička djelovanja dvaju jugoslavenskih centara, a slovenska je feministička scena nešto kasnije uspostavljena u sprezi sveučilišnih i studentskih krugova (ljubljski Studentski kulturno-umetniški center, ŠKUC). Ljubljanska feministička skupina *Lilit* nastala je sredinom 1980-ih te je uskoro osnovala lezbijsku podgrupu *LL*, što je slovensku scenu činilo dinamičnom, ali ne manje alternativnom pojavom. Izvori feminističkoga neslaganja s državom i njezinim reprezentantima prije svega se nalaze u inzistiranju feministkinja na odvajanju rasprave o ženama (i rodu) od one vezane uz klasu. U rješavanje nagomilanih problema krenulo se primjenom feminističke *perspektive* u društvenim i humanističkim znanostima. Odnosi javne i privatne sfere, dvostruka opterećenost žena te neplaćeni rad bila su samo neka od pitanja kojima su se feministkinje bavile, koristeći za svoju argumentaciju i kritičke marksističke intelektualne tekstove (filozofkinje Blaženka Despot i Nadežda Čačinović, socijalna psihologinja Nada Ler-Sofronić i dr.). Historiografske inovacije u revalorizaciji žena u povijesti te posljedično reinterpretaciji i rekanonizaciji (navlastito feminističkih prethodnica) ogledaju se u radovima sociologinje i antropologinje Lydije Sklevicky i povjesničarke Andree Feldman.

Nakon analize teorijsko-analitičkih tekstova iz prvoga poglavlja, drugo poglavlje („Feminističko neslaganje u književnosti i umjetnosti: sestrinstvo, majčinstvo i tijelo”, str. 107–173) tematizira načine na koje je onovremeno (teorijsko) književno i umjetničko stvaralaštvo bilo važno za propitivanje iskustvene

dimenzije života žena u socijalizmu i oblikovanje feminističkoga neslaganja. Pritom su neke umjetnice, poput Sanje Iveković, i spisateljice i novinarki, poput Slavenke Drakulić, bile članice skupine *Žena i društvo* te svojim stvaralaštvom otvoreno komunicirale s feminističkim teorijama. Postavljana su pitanja o mjestu umjetnica i književnica u povijesti, ali i sadašnjosti. Druge su stvarale za feminizam poticajna djela, ali nisu bile redovite članice, primjerice spisateljica Dubravka Ugrešić, ili su sasvim otvoreno odbijale feminizam, poput konceptualne umjetnice Marine Abramović. Tematizirajući (žensko) tijelo, seksualnost i majčinstvo, umjetnice i književnice otvoreno su polemizirale o tabu-temama ti-toističke Jugoslavije i politizirale naizgled apolitične kategorije i sadržaje („osobno je političko”), prokazujući licemjerman odnos režima prema ženama.

Treće poglavlje, „Feminizam i popularni masovni mediji” (str. 175–216), donosi analizu sljedeće faze ženskoga preispitivanja socijalističkoga projekta. Za razliku od prethodnoga desetljeća novoga feminizma prisutnoga u sofisticiranim teorijama u akademskoj zajednici, umjetnosti i kulturi, u 1980-ima feminizam nastoji doprijeti do šire publike. Autorica izdvaja nekoliko studija slučaja: dvije televizijske emisije Radio-televizije Srbija, ženski časopis *Bazar* i političko-kulturni („muški”) časopis *Start*. Jugoslavensku javnost autorica smatra „poluotvorenom” jer je država kontroliranjem uredničke kadrovske politike i financiranja medijske sadržaje nerijetko smještala u odnos između cenzure i autocenzure. Ženski su časopisi tek uzgredno žene prikazivali društveno-političkim bićima, koristeći se time kao alibijem za propuštanje prevladavajućih sadržaja poput mode, ljepote i kuhanja. Trivijalni sadržaji u ženskom tisku, ali i književnosti, prema nekim su feministkinjama pasivizirali žensku publiku, dok su druge smatrале kako ženama ne treba uskraćivati sadržaje koji im pružaju zadovoljstvo. *Start* je pak sadržavao eksplicitne erotske sadržaje, ali je ipak (često tvrdoglavim zalaganjem samih feministkinja, a u prvom redu novinarki Vesne Kesić) otvarao prostor za kvalitetne feminističke tekstove i intervjue.

Četvrto poglavlje nazvano je „Reorganiziranje teorije: od kuhinjskih stolova do ulice, od teorije do aktivizma” (str. 217–283) i bavi se temama poput seksualnosti i borbe protiv nasilja. Razdoblje je to sredine 1980-ih, kada se na „drugom valu” novoga jugoslavenskog feminizma aktiviraju mehanizmi za političko djelovanje na terenu. Kao uvertira u politički aktivizam, započinju sve specijaliziranije diskusije o zdravlju žena (zazivima za humaniju brigu za fizičko i mentalno zdravlje), koje je dotad ponajviše sažimano na pitanje reproduktivnih funkcija, a žene su smatrane predodređenima za ulogu „kućnoga liječnika”. Institucionalnim kritikama, redefiniranjem temeljnih pojmova, a konačno i sasvim otvorenim osiguravanjem pomoći ženama koje su pretrpjele nasilje, feministkinje su izravno osporile tezu kako su državne institucije

kadre odgovarajuće se brinuti o pravima žena. Za hrvatski je kontekst važno osnivanje prve SOS linije za žene u komunističkim zemljama, premda još uvijek u okviru omladinske organizacije, 1988. godine (ljubljski SOS osnovan je 1989., a beogradski 1990.). Organiziranjem linija za pomoć, sigurnih kuća i skloništa te terenskim prikupljanjem podataka o životima žena paralelno se odvijao proces koji je započete rasprave o društvenim pitanjima koja su ujedno i politička smještao u okvir ljudskih prava i demokracije. Bio je to i konačan razlaz s idejama o zajedničkoj borbi za „općeljudsku emancipaciju”. U „Zaključku” (str. 285–296) autorica rekapitulira povijest feminizma u socijalističkoj Jugoslaviji, naglašavajući njegovu višeslojnost, ali i latentnu nedovršenost. Kako je to i inače slučaj s feminizmima koji su se javljali na ovim prostorima – većina žena ostala je imuna na njihova nastojanja.

Kao određenu kritiku ovoga izdanja valjalo bi upozoriti na nedomišljenosti hrvatskoga prijevoda. Pobrojiti sve nelogičnosti oduzelo bi previše vremena/prostora: prisutne su mnoge omaške, npr. *emocijonalnost*, zatim doslovno prevođenje koje ne mari mnogo za duh jezika, a odgonetnuti značenje pojedinih rečenica postaje intelektualnim izazovom, npr.: „Verzija povijesti koju predstavlja establišment gradi na ženama i njihovoj predstavljenosti i rabilo je se kao izvor njegove legitimnosti.” (str. 92). Bolja upućenost u relevantnu terminologiju i obzirivost u prijenosima ideja te prevođenju značenja među kontekstima učinila bi hrvatsko izdanje razgovjetnijim. Osobito je to bitno ako se razumije pozadina intelektualnoga fenomena feminizma u socijalističkoj Jugoslaviji, a to je stvaranje feminističkoga jezika (koji je Lóránd analizirala koristeći i zahtjevniju metodologiju, poput one iz povijesti koncepata */Begriffsgeschichte/*).

Ova knjiga mogla bi zanimati znanstvenike koji se bave intelektualnom poviješću XX. stoljeća, prvenstveno socijalističkoga razdoblja, a nikako samo one koji se bave ženskom poviješću, posebno zato što doprinosi izučavanju fenomena disidentstva i/ili neslaganja u Jugoslaviji, ali i cijelom socijalističkom bloku. Nadalje, evaluacija socijalističkoga režima (kojemu neki i danas odriču patrijarhalnost) i izučavanje izazova (jugoslavenskom) socijalizmu iznimno je dinamična tema koja tek treba biti dosljedno komparativno obrađena u hrvatskoj historiografiji, a za koju širega društvenog zanimanja ne nedostaje. Ova studija, zajedno s tekstovima koji ne zastarijevaju, a objavljeni su ove godine u knjizi *Žene i moć. Povijesna geneza jednog interesa* Lydije Sklevicky¹, svjedoči da su nam nasušno potrebna istraživanja o odnosima žena, društava i ideologija te o tome kakvi su izazovi žene bile za socijalističke projekte.

Marijana Kardum

¹ Lydia Sklevicky, *Žene i moć. Povijesna geneza jednog interesa*, ur. Andrea Feldman i Marijana Kardum (Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Hrvatska sveučilišna naklada, 2020).